

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

Анненкова Олена Сергіївна

ТЕРМІНОЛОГІЯ ОСІБ СВІТСЬКОГО АДМІНІСТРАТИВНОГО І
СУДОВОГО АПАРАТУ В РОСІЙСЬКІЙ ПИСЕМНОСТІ ХУІ-ХУП СТОЛІТЬ
(ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ)

10.02.02 - російська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1996

Дисертація є рукопис.

Робота виконана на кафедрі російської мови Українського державного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Науковий керівник - доктор філологічних наук
професор Брицин Михайло Якимович

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук
професор Озерова Ніна Григорівна
кандидат філологічних наук
доцент Гончарова Наталія Миколаївна

Провідна установа - Миколаївський державний педагогічний інститут

Захист відбудеться "26" березня 1996 р. о 14³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К01.33.04 в Українському державному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова (252030, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Українського державного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Автореферат розіслано "20" лютого 1996 р. Стефаніка

АН України

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради Вишнева Вишневська Г. П.

Вивчення словникового складу російської мови як в плані синхронії, так і діакронії на різних етапах його історичного розвитку - актуальне завдання сучасного мовознавства, зокрема російської історичної лексикології.

Створення сучасної історичної лексикології неможливе без попереднього вивчення окремих фрагментів словника, чим і пояснюється актуальність та значимість досліджень, які проводяться у цьому напрямку.

Великий внесок в розробку теоретичних проблем історичної лексикології зробили відомі вітчизняні мовознавці В. В. Виноградов, Б. О. Ларін, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, О. М. Трубачов, Ф. П. Філін, Д. М. Шмельов та інші. Багатий фактичний матеріал, важливі висновки та узагальнення містяться в працях Г. О. Богатової, М. Я. Брицина, С. С. Волкова, О. С. Герда, Е. М. Ісерлітн, С. І. Коткова, Ф. П. Сороколетова, Г. В. Судакова, присвячених дослідженню тих чи інших тематичних і лексико-семантичних груп слів. Проте слід констатувати, що не всі ці групи вивчені однаковою мірою.

Юридична і адміністративна лексика в останні роки привертала увагу багатьох дослідників. Так, М. Я. Брицин вивчав юридичну термінологію східних слов'ян до XV століття, Н. В. Артикуца - російську термінологічну лексику судоустрою ХУП століття, Т. П. Вакуленко досліджувала російську адміністративну лексику ХУШ століття, Е. Ф. Мішина - юридичну лексику судебників ХУ-ХУІ століть, Г. П. Снетова - термінологію сплат і повинностей у російській мові ХІУ-ХУІ століть, О. Ф. Юрчук - термінологію родинного права російської мови ХУ-ХУП століть і т. д.

Спеціальне дослідження назв осіб адміністративного та судового апарату в мові пам'яток російського походження ХУІ-ХУП століть поки відсутнє. Саме цим зумовлений вибір теми даної дисер-

тації. Її актуальність визначається загальними тенденціями історико-лексикологічних досліджень до комплексності та системності у вивченні термінологічної лексики, обмеженістю наукових розробок адміністративно-юридичної термінології, зокрема ХУІ-ХУП століть, цього надзвичайно важливого періоду в історії російської мови, коли закладалися її основи як мови національної.

Об'єктом дослідження стали назви осіб адміністративного та судового апарату, зареєстровані у пам'ятках російської писемності ХУІ-ХУП століть.

Матеріалом для спостереження послужили терміни та термінологічні словосполучення, зафіксовані в пам'ятках ділової писемності ХУІ-ХУП століть різних жанрів і територіального походження. Використовувалися, зокрема, тексти центральних законодавчих актів, найважливіші збірники законів російської держави (Судебники 1550 і 1589 років, "Соборное уложение царя Алексея Михайловича" 1649 року), які відчутно вплинули на формування державної суспільно-політичної системи того часу. До аналізу залучалися також численні укази представників верхньої влади, судово-процесуальні документи, чолобитні, духовні, договірні та інші грамоти, дипломатичні документи і пам'ятки перекладної літератури ХУІ-ХУП століть, повісті сатиричного і історичного характеру ХУП століття і деякі інші джерела.

У процесі дослідження використовувалися тлумачні, історичні, термінологічні, енциклопедичні словники і різні довідники.

Аналізом охоплено 95 ключових термінів і 109 термінологічних словосполучень в контекстному використанні (загальний обсяг становить 14000 карток).

Мета роботи полягає в комплексному лексико-семантичному аналізі термінологічної лексики на позначення осіб світського ад-

міністративного і судового апарату ХУІ-ХУП століть.

Здійснення вказаної мети передбачає вирішення таких завдань:

- виявити склад тематичних і лексико-семантичних груп, що являють собою назви представників адміністративного і судового апарату Московської держави ХУІ-ХУП століть;

- скласти словник спеціальних назв представників світського адміністративного і судового апарату в російській мові;

- з'ясувати походження даної термінології;

- дослідити адміністративні та судові терміни у семасіологічному аспекті;

- вивчити вказані найменування в структурному відношенні;

- простежити за долею лексем у подальші періоди формування і розвитку російської мови.

Методи дослідження. У роботі використані лінгвістичний опис, порівняльно-історичний і зіставлений методи, прийоми статистичного, контекстуального та компонентного аналізів.

Методологічною основою дослідження є матеріалістична діалектика, загальні положення теорії пізнання, які передбачають розуміння мови як системи взаємопов'язаних і взаємозумовлених одиниць. Основною в роботі є думка про нерозривний зв'язок мови і мислення, історії мови з історією народу.

Наукова новизна дисертації. Адміністративно-юридична термінологія посадових осіб російської держави ХУІ-ХУП століть ще не була предметом цілісного та всебічного вивчення. У реферованій роботі вперше здійснено дослідження цієї термінології на широкому фактичному матеріалі з пам'яток писемності ХУІ-ХУП століть. вивчено її походження, структурні особливості і функціонування у цей важливий період розвитку російської мови.

На захист виносяться такі положення:

1. Російська термінологія осіб світського адміністративного і судового апарату в генетичному плані зберігає цілісність і однорідність, властиві їй в давньоруський та староросійський періоди. Основний пласт її складає російська лексика, яка формувалася переважно на основі праслов'янських, східнослов'янських і власне російських лексем. Кількість запозичених назв дуже мала.

2. Терміни на позначення осіб світського адміністративного і судового апарату виникали на основі вже існуючих структурно-граматичних моделей. Найбільш продуктивним засобом термінотворення був суфіксальний спосіб від іменних та дієслівних основ.

3. В структурному відношенні аналізована термінологія представлена словами-термінами, які виражені іменниками, субстантивованими прикметниками і термінологізованими словосполученнями атрибутивно-іменного характеру. В останніх семантичний центр, як правило, зміщений до залежного компонента, який уточнює галузь діяльності посадових осіб.

4. В аналізованій термінології знайшли яскраве відображення явища полісемії, синонімії та варіативності.

5. В пам'ятках ділового характеру у XVI-XVII століттях використовуються переважно власне російські лексеми, а іншомовні слова представлені у мінімальній кількості. Варіативність термінів простежується головним чином в місцевих ділових документах.

6. Значна частина досліджуваної термінології перейшла до пасивного складу сучасної російської літературної мови внаслідок екстралінгвістичних причин.

Теоретична і практична цінність роботи. Теоретична значущість дисертації полягає в тому, що наслідки вивчення цієї термінології дають можливість глибше пізнати закономірності формування, розвитку та функціонування термінологічної лексики в період.

коли остаточно сформувалась мова російської народності і почала формуватися російська національна мова. Матеріал, який вводить у науковий обіг, і одержані висновки сприятимуть більш повному висвітленню проблем історичної лексикології.

Наслідки роботи знайдуть застосування у лексикографічній практиці: при написанні узагальнюючих праць з історичної лексикології, при читанні дисциплін російського мовознавчого циклу, у спецкурсах з історичної лексикології, у студентській науковій роботі та учнівських гуртках у школах.

Апробація роботи. Результати дослідження були заслухані на науковій конференції мовознавців України (13-14 грудня 1994 року) "Актуальні питання мовознавства в світлі праць О.О. Шахматова", яка відбувалася в УДПУ ім. М.П. Драгоманова, а також на підсумкових наукових конференціях УДПУ ім. М.П. Драгоманова в 1993-1994 роках. За матеріалами наукового дослідження було опубліковано дві роботи в збірнику "Актуальні питання мовознавства в світлі праць О.О. Шахматова", де поновано розділ дисертації "Лексико-семантичний аналіз назв верховних правителів Московської держави в ХУІ-ХУІІ століттях".

Структура дисертації. Робота складається з вступу, двох частин, висновків, списку бібліографічних та лексикографічних джерел, переліку умовних скорочень використаних в дослідженні пам'яток писемності і словника досліджуваних термінів і термінологічних словосполучень.

Зміст роботи.

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми і наукова новизна дослідження, формулюються мета і завдання роботи, її теоретичне та практичне значення, основні положення, що виносяться на захист.

Частина перша - "Термінологія на позначення представників адміністративного апарату в російській писемності ХУІ-ХУП століть" - складається з 4 розділів, які, в свою чергу, поділяються на декілька параграфів.

У вступі до першої частини дається стисла загальна характеристика епохи, що вивчається, суспільних процесів, які мали вплив на мовні явища. ХУІ-ХУП століття - важливий період життя російського народу, час становлення і зміцнення Московської централізованої держави. Саме в цю епоху (середина ХУП століття) створилися передумови для виникнення російської нації та національної російської мови.

Перший розділ - "Термінологія на позначення верховних правителів та їх васалів у російській писемності ХУІ-ХУП століть" - складається з трьох параграфів. У першому з них міститься лексико-семантичний аналіз назв верховних правителів Московської держави. В цю підгрупу термінів входять: князь, великий князь, царь, государь, император.

Верховні правителі Московської держави майже до середини ХУП століття володіли адміністративною і судовою владою. Об'єднання адміністративно-виконавчих і судових функцій проходило крізь всю державну систему як центральних, так і місцевих закладів влади. Лише після виходу "Соборного уложенія царя Алексея Михайловича" 1649 року ці галузі влади почали поступово роз'єднуватися, що викликало певні зрушення в семантиці деяких лексем, що позначали верховних правителів Московської Русі ХУІ-ХУП століть, а також важливі зміни в складі найменувань правителів.

Особлива увага приділяється лексико-семантичному аналізу терміна князь, давнього праслов'янського запозичення з германських мов, а також розглядаються термінологічні словосполучення

атрибутивно-іменного характеру, де слово князь є стрижневим компонентом (светлый князь, великий князь), і численні похідні від цього найменування.

Докладно аналізується в дисертації термін царь і численні термінологічні словосполучення, які утворено на його основі (царь казанский, царь индейский, царь китайский, царь крымский, царь персидский та деякі інші.) Титул цара був прийнятий у Московській державі за часів правління Івана Грозного, але сам термін царь зустрічався ще у давньоруській мові. Особливу активність вживання цей термін набув у ХУІ столітті в період становлення централізованої Московської держави.

Другий параграф першого розділу присвячується лексико-семантичному аналізу назв васалів государа, що входили до складу адміністративного апарату Московської держави ХУІ-ХУП століть. Верховні правителі Московської держави здійснювали свої судово-адміністративні функції за допомогою васалів - феодалів, якими у Московській державі того часу були боярин, окольничий, дворянин, посадник, наместник, волостель, воевода, кравчий, стольник, губернатор. Деякі з них складали судово-адміністративний апарат у попередній час (боярин, окольничий, посадник, наместник, волостель, стольник), а інші почали виконувати свої обов'язки в ХУІ-ХУП століттях (дворянин, воевода, кравчий, губернатор).

Назви цих осіб за своїм походженням є словами споконвічно російського походження (боярин, воевода, волостель, посадник, наместник, окольничий, стольник) і запозиченнями, які прийшли з латинської (губернатор) та польської (кравчий "чин у Російській державі, в обов'язки якого входила особлива служба при государі") мов. Вони належали як до книжної, так і до розмовної мови.

У семантичному відношенні більшість цих термінів є однозначни-

ми лексемами, за винятком слів боярин ("найвищий службовий чин у Російській державі ХУ-ХУП століть, а також особа, якій надавався цей чин", та "весільний чин"), воевода ("військовий чин" та "представник місцевої боярсько-дворянської влади"), наместник ("замісник, помічник" та "представник світської або церковної верховної влади, який керував містом та областю"), окольнічий ("чин на Русі, в обов'язки якого входило забезпечення мандрівок князя" та "другий по значенню чин у Боярській думі Російської централізованої держави кінця ХУ- початку ХУІІ століття").

Явище лексичної синонімії в однослівних термінах майже не простежується. В синонімічні відношення вступали лише деякі термінологічні словосполучення: ближний боярин - комнатний боярин - первый боярин - конюший боярин; большой боярин - великий боярин.

В сфері назв представників вищої влади у Московській державі спостерігалась також фонетична і словотвірна варіативність: боярин - болярин, воевода - воеводка, крайчий - кравчий, волостель - властель.

За своєю структурою терміни на позначення адміністративних осіб поділялися на терміни-слова і складні терміни. Терміни-слова в своїй більшості були непохідними. Похідні найменування поодинокі (воеводка, волостель, наместник, посадник, стольник). Складні назви побудовані за моделлю прикметник + іменник: великий боярин, думный дворянин і т. д.

Відносно сфери територіального розповсюдження, то аналізовані терміни мали загальноросійський характер. Винятком є термін посадник, який функціонував на новгородській і псковській землях.

Третій параграф першого розділу містить характеристику екзотизмів на позначення правителів і представників вищої влади інших країн. До них належать такі терміни: хан, шах, бек, султан, ви-

зирь, мурза, король, канцлер, кесарь, гетман тощо. Всі ці найменування простежуються у пам'ятках писемності ділового характеру (дипломатичних документах, перекладах, пов'язаних з життям і побутом народів Західної Європи та Сходу, договірних грамотах з іншими державами) епохи формування російської народності і особливо початкового періоду становлення національної мови. Проникнення їх в російську мову зумовлене екстралінгвістичними факторами, бо східні слов'яни з давніх часів підтримували тісні дипломатичні зв'язки з іншими державами. Генетично екзотизми представлені словами, які прийшли з тюркських (хан "титул правителя у східних країнах", бек "титул турецьких сановників або дворян", мурза, паша "найвищий військовий та цивільний чин у Туреччині"), китайської (богдыхан "титул китайського імператора"), персидської (шах), арабської (султан, визирь "вищий сановник в деяких країнах мусульманського Сходу"), монгольської (тайша "знатний боярин"), грецької (кесарь), германської (король, гетман, канцлер), латинської за готським мовним посередництвом (цбсарь) мов. Увійшовши до складу російської мови книжним шляхом, вони спочатку вживалися у письмовій мові, але з часом деякі з них стали приналежністю розмовної (гетман, канцлер, король, мурза, султан, хан, шах). Характерною особливістю слів-екзотизмів є фонетична варіативність: хан - қан, кесарь - цесарь, король - краль - кроль, визирь - везирь, султан - салтан, богдыхан - бугдыхан - богдокан.

Другий розділ першої частини присвячений лексико-семантичному аналізу термінології осіб, що виконували адміністративні обов'язки у центральних і місцевих органах влади Московської держави ХУІ-ХУП століть. У ХУІ-ХУП століттях стали інтенсивно розвиватися нові органи центральної влади - прикази. Головною особливістю приказного ладу залишалася багатофункціональність держав-

них органів з типовим для всіх ланок управління об'єднанням адміністративної, фінансової, судової та політичної влади. Поєднання функціональних та територіально-адміністративних принципів правління призводило до перехрещування та дублювання службових обов'язків і впливало на кількісний склад службовців. Для їх найменування існували терміни та термінологічні словосполучення, що позначали а) осіб, які здійснювали адміністративно-виконавчі і канцелярські функції (приказчик, заказчик, приказные люди, приказчик городской, дьяк, дьячек, думный дьяк, посольский дьяк, губной дьяк, подьячий, писец, писарь, канцелярист, печатник); б) осіб, що посилялися для розслідування справ на місцях (дозорщик, рассыльщик); в) осіб адміністративного апарату у містах (бургомистр, бурмистр, казначей, окладчик); г) осіб, які служили в Дворцовому приказі (дворецкий, дворский, ключник). Всі названі терміни і термінологічні словосполучення увійшли до складу правової термінології того часу, мали загальнонародний характер і вживалися як у книжній, так і в розмовній мові.

В аналізованій термінологічній групі зустрічаємо слова-терміни праслов'янського походження (писарь); лексеми, що виникли на східнослов'янському мовному ґрунті (дворецкий, дворский): давньоруські запозичення і запозичення пізнішого періоду (дьяк, канцелярист, казначей, бургомистр, бурмистр). До власне російських слів відносяться назви подьячий, окладчик, ключник, печатник, писец, приказчик, рассыльщик, дозорщик.

Найбільш продуктивним способом творення термінології, яка позначала осіб, що виконували адміністративні обов'язки при верховних правителях Московської держави ХУІ-ХУП століть, був суфіксальний спосіб. Від іменних та дієслівних основ за допомогою суфіксів -щик, -чик, властивих мові російської народності, і

загальнослов'янського суфікса -ник утворились такі слова, як дозорщик, ключник, окладчик, печатник, приказчик та інші.

Проаналізована тематична група являла собою загальнонародні назви, більшість яких була відома мові російської народності ХІУ-ХУ століть. До таких слів-термінів відносяться дяк, подьячий, писец, писарь, приказчик, печатник, казначей та інші. Слова дозорщик та рассыльщик, що використовувалися на позначення осіб, яким доручався розгляд справ на місцях, увійшли до складу російської ділової мови в період становлення російської централізованої держави на початку ХУІ століття. В ХУП столітті російська мова збагатилася запозиченим терміном канцелярист.

Майже всі представлені терміни були в той час однозначними лексемами, за винятком слів дяк, дозорщик, заказщик, дворецкий.

В діловій мові російської народності ХУІ-ХУП століть активізується утворення лексичних синонімів, які значно збагатили шар російської адміністративної термінології. До синонімічних утворень, що позначали осіб, які виконували однакові функції, відносяться: писарь - писец - канцелярист; приказчик - заказщик; бургомистр - бурмистр; дворецкий - дворский; дозорщик - рассыльщик. З часом деякі з синонімічних найменувань вийшли з ужитку. Так, термін дворецкий перейшов до стилістично нейтральних слів, ввійшовши до складу побутової лексики російської мови; термін дозорщик в іншій морфологічній структурі (дозорный) перейшов до складу військової термінології.

До аналізованої групи входили також складені найменування, виражені термінологічними словосполученнями атрибутивно-іменного характеру. В основному це двохкомпонентні словосполучення, залежний компонент яких уточнює сферу, характер або місце діяльності посадової особи (приказчик городской, дяк думный, подьячий пло-

шадной, ключник путный і т.д.). Трьохкомпонентні назви адміністративних посадових осіб мали два залежних компоненти: дьяк посольский думный, государев царев дьяк тощо.

У третьому розділі першої частини дисертації представлено лексико-семантичний аналіз номінацій осіб сільської адміністрації ХУІ-ХУП століть. У ХУІ-ХУП століттях в Московській централізованій державі були введені органи губного і земського управління, які вже після Земської реформи 1555 року ввійшли до загальної державної системи Московської Русі. Посадові особи в органах губного і земського управління були виборчими з числа місцевого дворянства і селянського населення. Вони виконували функції адміністративного і юридичного характеру.

Посадові особи, які у сільській місцевості виконували одночасно судову і поліцейську функції, позначалися термінами староста, голова, посельский, посельник, тиун, становщик. Вказані найменування розглядаються у першому параграфі третього розділу дисертаційного дослідження.

Характеристика термінів на позначення представників сільської адміністрації була б неповною без аналізу назв посадових осіб, які відали межуванням і розподілом земель. Такими термінами в пам'ятках російської писемності ділового характеру ХУІ-ХУП століть були розъѣзщик (та його фонетичний варіант розъѣщик), отводчик, отказчик, отдѣльщик, мѣрщик, межевщик, веревщик. Ці найменування аналізуються в другому параграфі, а в третьому розглядаються терміни десятский, пятидесятский, сотский. Ці слова вживались ще в ХІ столітті і були одними з найдавніших адміністративно-юридичних термінів. Особи, які позначалися цими термінами, в Московській державі були виборчими судово-поліцейськими виконавцями.

У пам"ятках писемності ХУІ-ХУП століть у значенні представників сільської адміністрації рідко вживаються терміни сотник і десятник, оскільки вони мали іншу змістовну навантаженість, а саме терміном сотник позначався "голова сотні в військових повках"; термін десятник спочатку мав значення "молодший командир у війську", а потім розширив свою семантику, і ним став називатися "старший над групою робітників", що знайшло широкое відображення у пам"ятках російської писемності ХУІ-ХУП століть.

Більшість термінів, які позначали осіб сільської адміністрації в Московській державі, була відома нові київської епохи, тобто давньоруській нові (голова, староста, тиун, становщик, роз'їздщик, сотский, пятидесятский, десятский): частина з них вживається з кінця ХУ століття (посельский, посельник, отводчик), інші з середини ХУІ століття (отказчик, отд'їльщик, веревщик).

За походженням такі терміни поділяються на власне російські (становщик, посельский, посельник, десятский, сотский, отводчик та інші) і запозичені (тиун).

Розглянута тематична група слів утворювалася суфіксальним способом. Домінуючими при цьому були агентивні суфікси -чик, -щик (становщик, мерщик, отказчик, отводчик, межевщик, отд'їльщик).

Серед аналізованих слів помічаються полісемічні найменування (голова "виборча посадова особа сільської адміністрації, яка виконувала адміністративно-судові функції в органах земського управління", "посадова особа", "начальник", посельский "особа, яка керувала селом" та "відносний до керування селом, пов'язаний з діяльністю управляючого селом") і синоніми: староста - голова; посельский - посельник; роз'їздщик - отказчик - отд'їльщик - отводчик; мерщик - межевщик - веревщик. Крім синонімічності, в цій групі слів простежується також морфологічна, словоутвірна, фоне-

тична і орфографічна варіативність термінів (посельский - посельник, верщик - верешик, розъѣзщик-розъѣзщик, сотский - соцкий та інші).

Всі розглянуті найменування мали загальнонародний характер, тобто були розповсюджені на всій російській мовній території, за винятком термінів посельник " мешканець села", " особа, яка керувала селом" (обмежений новгородськими та псковськими землями) та верешик /верщик " особа, що займалася вимірюванням та межуванням землі" (був розповсюджений в північноросійських діалектах).

Слова аналізованої групи відносяться до числа найбільш високочастотних слів і мають активну лексичну сполучуваність. Термінологічні словосполучення атрибутивно-іменного характеру представлені дво-, трьох-, чотирьохкомпонентними найменуваннями (губной староста, выборный голова, посадский земский староста, всеуездный земский окружной староста та деякі інші).

В мові російської народності ХУІ-ХУП століть широке розповсюдження мала термінологія на позначення осіб, що займалися збором мита і податків. До складу вказаної термінологічної групи входили такі спеціальні назви: даньшик, мытчик, пошлинник, таможенник, сборщик, денежный сборщик. Всі ці терміни розглядаються у четвертому розділі дисертаційного дослідження.

Серед них одним з найбільш давніх був термін мытчик, зафіксований ще в "Русской правде" Ярослава Мудрого, значно пізнішими є слово сборщик і терміноване словосполучення атрибутивно-іменного характеру денежный сборщик. Вони з'явилися в пам'ятках російської ділової писемності лише в кінці ХУ - початку ХУІ століть, що, можливо, пов'язане з тим, що функції збирачів податків могли виконувати будь-які інші представники адміністрації Московської держави, наприклад, сотские, старости,

дяки, подьячие та інші.

За своїм походженням ці слова є переважно власне російськими, утвореними за допомогою суфіксів від іменних основ.

Аналіз тематичної групи на позначення назв посадових осіб, які займалися збором мита і податків, завершує першу частину дисертаційного дослідження.

Частина друга - "Номінація представників судового апарату в Московській державі ХУІ-ХУП століть" - присвячена лексико-семантичному аналізу термінів, які служать на позначення осіб судової влади.

В Російській державі ХУІ-ХУП століть судові функції були розподілені між багатьма центральними та місцевими закладами. В Москві були створені спеціальні судові прикази (Московский, Судный, Холопий та інші). Головною фігурою у суді був судья, при цьому судьями могли називатися посадові особи місцевої і центральної адміністрації, яким надавалися судові повноваження, а не посадові особи суду як спеціального органу.

Загальнослов'янський термін судья в живій мові слов'ян існував ще з доісторичного періоду і зберігся в багатьох сучасних слов'янських мовах. Він мав родове значення, оскільки об'єднував номінації посадових осіб судово-адміністративного апарату (князь, боярин введенный, дьяк, казначей, дворецкий та інші), яким дозволялося здійснювати судову діяльність.

Термін судья відмічається в пам'ятках писемності у різноманітних термінологічних словосполученнях, де він є головним словом. Аналізу піддаються і ці словосполучення (судья великого князя, судья межевой, судья съзжий, судья выборный земский).

У сфері вказаної термінології представників судової влади в Росії ХУІ-ХУП століть виділяються терміни на позначення а) осіб,

які виконували судово-поліцейські функції (доводчик, праведчик, обыщик, сыщик); б) судово-адміністративних виконавців (пристав, недельщик, бздок, подвойский, стряпчий, пересудчик); в) судових засідателів і присяжних свідків (судный муж, приговорный муж, понятой, понятые люди, целовальник). Аналізу підлягають численні термінологічні словосполучення, в яких головними словами є вищеперераховані лексеми (доводчик земский, доводчик судецкий, недельщик великого князя, недельщик площадной, пристав волостной, целовальник вбрный, целовальник выборный та багато інших).

В ХУІ-ХУП століттях спостерігається інтенсивний розвиток правової термінології на позначення судових посадових осіб допоміжного характеру, які обслуговували зростаючі потреби феодалного ладу. Розвиток її в мові російської народності особливо посилюється з середини ХУ століття, коли починає складатися централізована держава на чолі з Москвою. Ряд термінів, з'явившись ще в київську епоху, зберігається в Північно-Східній Русі, і зокрема, в Московському князівстві, проникає потім на інші території Російської держави і набуває загальноросійський характер. До таких найменувань, існувавших тільки в ростово-суздальському діалекті, одним з говорів якого був московський, відносилися доводчик, праведчик, стряпчий, судный муж, понятой, недбльщик, цбловальник і деякі інші.

Найбільш продуктивним засобом словотворення юридичної термінології є суфіксальний спосіб утворення від іменних основ.

Префіксальний та суфіксально-префіксальний засоби були непродуктивні, як були непродуктивними семантико-морфологічне і безафіксне словотворення (подвойский, понятой, пристав).

Явище синонімії для вказаної тематичної групи лексики не характерне. Крім того, вона представлена тільки однозначними найме-

нуваннями.

Маячи високу лексичну сполученість, дані терміни входять у численну групу термінологічних словосполучень. Найчастіше це - двохкомпонентні словосполучення атрибутивно-іменного характеру (судный муж, судецкий доводчик, волостной пристав, земский пристав, нарочный пристав, дворцовый недблщик, площадной недблщик, губной цбловальник, отдаточный цбловальник та інші). Великою кількістю вживання у пам'ятках писемності ХУІ-ХУР століть характеризуються трьохкомпонентні словосполучення, які об'єднують різні ознаки, властиві судовій посадовій особі (выборный земский судья, таможенный ларешный цбловальник, запасный приемный цбловальник та інші).

У висновках узагальнено результати проведеного дослідження. Вони підтверджують положення, які були винесені на захист.

ХУІ-ХУР століття - це важливий період у житті російської централізованої держави: завершення формування мови російської народності та початкова епоха становлення російської мови та російської національної мови. В цей час поширюються центральні та місцеві органи управління та суду, зокрема, прикази, земські і губні заклади, що викликало до життя цілу серію термінів, які були назвами осіб світського адміністративного та судового апарату. Ця термінологія складала дві великі тематичні групи: адміністративно-правова термінологія осіб, що виконували адміністративні та судові функції, та термінологія осіб, що входили до судового апарату та здійснювали судовий розбір, слідували за виконанням рішень суду.

У складі термінології осіб світського адміністративного та судового апарату фіксуються слова спільнослов'янського походження (голова, писарь, наместник, боярин, дворянин, воевода, судья,

подвойский), слова, які з'явилися на східнослов'янському мовному ґрунті в епоху Київської Русі (посадник, дворецкий, дворский). Однак основний пласт цієї терміносистеми складається з власне російських назв. Запозичена лексика у складі цієї термінології займає незначне місце. Головним чином, це назви осіб адміністрації інших країн. Загальнослов'янськими запозиченнями з германських мов є слова король, князь, тиун. З грецької мови в давньоруський період увійшло слово дьяк, а з німецької - бургомістр, бурмістр, з польської мови за українським мовним посередництвом увійшло слово кравчий, а термін губернатор прийшов з латинської мови через посередництво польської мови; латинським запозиченням є слово канцелярист.

Досліджуваній лексиці був властивий загальнонародний характер. Вона функціонувала на всій території розповсюдження російської мови. Територіально обмежені слова в аналізованому шарі лексики майже відсутні. Виняток становили терміни посадник, посельник, веревшик (вервшик), які функціонували лише на північному заході і півночі Російської держави.

У складі вказаної термінології, як правило, однозначні слова, що позначали ті чи інші поняття адміністративного і судового характеру, за своєю структурою є в більшості слова з похідною основою, які формувалися, головним чином, суфіксальним способом від іменних і дієслівних основ і складають біля 2/3 від загальної кількості проаналізованих термінів. При їх формуванні найбільш продуктивними виявились агентивні суфікси -шик, -чик, -ник (за допомогою давньоруського суфікса -ьник утворено 14,5% лексем, а назви з суфіксами -шик, -чик складають 41%).

Слова з непохідною основою нечисленні (імператор, царь, князь, король, мурза, паша, хан, шах, тиун, дьяк) і відносяться

до запозичень,

У процесі аналізу встановлено, що деякі найменування осіб адміністративного і судового апарату були багатозначними, зокрема государь "великий князь, цар" і "місцевий правитель", воевода "військовий чин" і "представник місцевої боярсько-дворянської влади в місті та повіті, що прилягає до міста", писець "діловод", "писар", "особа, якій доручалося вершити судові справи" та "особа, що займалася межуванням земель", печатник "охоронець печатки" та "друкар", дозорщик "особа, що розслідувала на місці різні справи", "особа, яка провадила перепис населення і господарств" та "сторожовий охоронець", дворецкий "адміністратор у садибі феодала" та "виконавець судових обов'язків", голова "виборча посадова особа сільської адміністрації, яка виконувала адміністративно-судові функції в органах земського управління", "посадова особа, начальник", посельник " мешканець села" та "особа, яка керувала вотчиною, селом" та інші.

Поряд з однослівними термінами в досліджуваній період були широко уживані термінологічні словосполучення. В ролі стрижневих в таких словосполученнях особливо активно вживалися лексеми цбловальник, судья, пристав, недбльщик, дьяк, голова, боярин. Так, наприклад, термін цбловальник став стрижневим в 21 термінологічному словосполученні атрибутивно-іменного характеру.

Залежні компоненти у термінологічних словосполученнях виражалися відносними, якісними і присвійними прикметниками або сполученнями керованого іменника з узгодженим означенням, вираженим прикметником. Семантичний акцент у таких найменуваннях зміщувався до атрибутивного компонента, який вказував суттєву ознаку особи або її функцію.

По кількості слів, що входили до складних найменувань, тер-

імінологічні словосполучення були двохслівними, рідше - трьохслівними, а інколи - чотирьохслівними.

В системі назв світських адміністративних і судових осіб широко представлена лексична синонімія, яка об'єднує як однослівні терміни, так і термінологічні словосполучення: великий государь - царь; царь крымский - султан; царь персидский - шах; большой боярин - великий боярин - конюший боярин; первый боярин - ближний окольничий; канцелярист - писец - писарь; приказчик - заказчик; губной староста - губной; выборный голова - изблбленный голова; мѣрщик - межешик - верешик; пристав - недѣльщик та інші.

В російській термінології ХУІ-ХУП століть мала місце фонетична і словотвірна варіативність, причому фонетична варіативність, головним чином, спостерігалась у іншомовних назвах, а словотвірна переважно у словах власне російського походження. Наприкінці ХУП століття кількість варіантів зменшується.

Проаналізовані в роботі терміни різні за часом появи в писемній мові. Ще в давньоруський період були в ужитку слова князь, боярин, кесарь, волостель, наместник, посадник, воевода, дворянин, судья, дьяк, печатник, тиун, дворский та інші. Частина слів на позначення посадової особи з'явилася в російській писемності ХІУ-ХУ століть (доводчик, праведчик, недѣльщик, становщик, заказчик, отводчик, посельский, казначей, дозорщик та інші). Однак більшість досліджуваних термінів вперше фіксується у пам'ятках писемності ХУІ-ХУП століть: путный ключник, окладчик, бурмистр, рассыльщик, канцелярист, подьячий, дьяк земский, дьяк губной, дьяк думный, гетман, сборщик, отказчик, мерщик, староста губной та інші.

Досліджувана термінологія стилістично, як правило, нейтральна. Вона була властива як книжній мові, так і розмовній.

Стилістично марковані лексеми в пам'ятках ХУІ-ХУП століть поодинокі (судейка, воеводка, королишко, мурзишко, князек, князец, дьячишко).

У процесі історичного розвитку значна частина проаналізованих термінів перейшла до пасивного словникового складу (наместник, воевода, кравчий, бургонистр, дьяк, дворецкий, становщик, сотский, пристав, стряпчий та інші). Цей процес почався з середини ХУП століття та особливо активно проходив у період формування лексичних норм російської національної мови. До нашого часу збереглися і функціонують як нормативні слова князь, губернатор, король, судья, канцелярист, таможенник, сыщик, понятой, межевщик. Деякі лексеми становлять норму російської мови в іншому значенні (окладчик, сборщик, староста, отводчик, отдельщик, отказчик), інші зменшили шар свого вживання (казначей, писарь) або прирбали іншу морфологічну структуру (дозорщик, рассылщик).

За матеріалами дисертації опубліковані такі роботи:

1. З історії термінів адміністративного апарату в російській мові. // Збірник "Актуальні питання мовознавства у світлі праць О.О. Шахматова". Тези. - Київ, УДПУ, 1994. - с. 24-26.
2. Номінація осіб судового апарату у Московській державі в ХУІ-ХУП ст. // Збірник "Актуальні питання мовознавства у світлі праць О.О. Шахматова". Тези. - Київ, УДПУ, 1994. - с. 26.
3. Лексико-семантичний аналіз назв верховних правителів та їх васалів Московської держави в ХУІ-ХУП століттях/ // Рукопис депонований в ДНТБ України - N 1426 - Чк 95 від 2 червня 1995р. - 57с.

Анненкова Е. С. Терминология лиц светского административного и судебного аппарата в русской письменности ХУІ-ХУП веков (лексико-семантический анализ). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 - русский язык, Украинский государственный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 1995.

В работе впервые в лексико-семантическом аспекте исследуется административно-юридическая терминология лиц светского административного и судебного аппарата Московского государства ХУІ-ХУП веков. Указанные термины изучались с точки зрения происхождения, семантики и функционирования, устанавливались их структурные и словообразовательные особенности; проводились наблюдения над территориальным распространением наименований, прослеживалась их история в последующие периоды развития русского языка.

К работе прилагается словарь должностных лиц Московского государства ХУІ-ХУП веков, который может быть использован при составлении словарей русского языка.

Annenkova E.S. Terminology of a persons of the secular administrative and judicial apparatus on the Russian literature of the XVI-XVII centuries (lexico-semantic analisis). Thesis for a Candidate's degree of the philological sciences by speciality 10.02.02 - Russian language, Ukrainian State Pedagogical University named after M.P. Drahomanov, Kiev, 1996.

In the work for the first time administrative-legal terminology of a persons of the secular administrative and judicial apparatus of the Moscow state of the XVI-XVII centuries was investigated. The terms was explored on the point of view semantics, structure and etymology, its history on the following periods of the Russian language's development was followed up.

The vocabluary of an official persons of the Moscow state of the XVI-XVII centuries is applied to the work. It can be useful in the compilation dictionaries of the Russian language.

Ключові слова: варіативність, засіб словотворення, лексичне значення, лексико-семантичний аналіз, полісемія, синонімія, стрижневе слово, термінологічне словосполучення.

Підписано до друку 13.02.1996 р. Об. 1, 2. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Тир. 100. Зам. 30. Безкоштовно.
ЛОД УДПУ ім. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.

AB 34.098